

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто сучасний стан та тенденції розвитку особистих селянських господарств Житомирської області. Визначено їх роль у виробництві сільсько-господарської продукції. Встановлено основні причини, що стримують розвиток приватного сектора на селі, намічені шляхи їх вирішення.

Постановка проблеми

За роки реформ в аграрному секторі економіки України відбулися суттєві структурні зрушення як у відносинах власності, так і господарювання. Внаслідок цих перетворень змінилась роль особистих селянських господарств

(далі – ОСГ). В умовах економічної нестабільності вони набули непересічного економічного та соціального значення, оскільки перетворилися у найважливішу складову способу життя селян, їх зайнятості, основне джерело формування сімейного бюджету та підтримки продовольчої безпеки в Україні. У цьому контексті важливим є дослідження соціально-економічної ролі ОСГ як вагомого стабілізаційного чинника в економіці країни.

Місце і значення ОСГ розглядались у наукових працях відомих економістів-аграрників: Макаренка, Мельника, Онищенка, Прокопи, Терещенка, Шпичака та ін. [4, 6, 7, 8]. Аналіз останніх публікацій показує, що не існує єдиної думки щодо їх соціально-економічної місії, особливо у контексті більш віддаленої перспективи.

Перша точка зору полягає в тому, що ОСГ вважають перспективною формою господарювання, здатною вирішити продовольчу безпеку України та забезпечити сільських жителів роботою. Головними складовими їх успіху, на думку цих дослідників, є висока персональна мотивація праці, здатність відносно швидко адаптуватися до змін зовнішнього середовища, особливо в перехідний період, можливість вирощувати продукцію як для самозабезпечення, так і для потреб ринку тощо [8].

Інша позиція зводиться до того, що не варто робити ставку на ОСГ, тому що цій формі господарювання властиві самоексплуатація та можливість існування навіть при збитковості виробництва, напружений режим роботи, натуральний спосіб виробництва. Крім того, перспектива вступу України до Світової організації торгівлі підвищує вимоги до якості продукції, яка виробляється в цих господарствах, а також вимагає відповідності її міжнародним стандартам. ОСГ не можна вважати серйозними конкурентами на ринку, оскільки, вирощуючи продукцію, селянин не прагне задовольнити вимоги споживача. Основна його мета – задоволення власних потреб у харчуванні, кормах, насінні, садивному матеріалі тощо. Тому дана форма господарювання не може бути базовою для виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, введення організаційних та маркетингових інновацій, залучення новітніх технологій, розвитку підприємництва [7, 9].

Ще одна група науковців розглядає зростання ролі ОСГ в сучасних умовах як тимчасове явище, що є наслідком кризи, в якій опинився аграрний сектор. Подальші перспективи їх розвитку вони пов'язують із створенням дрібних бізнесових структур шляхом перетворення ОСГ у господарства фермерського типу та посиленням інтеграційних процесів між ОСГ [2, 4, 6]. Отже, незважаючи на відносно велику кількість наукових публікацій, які стосуються загальних тенденцій функціонування селянських господарств, не всі проблеми діяльності ОСГ достатньо вивчені й вирішені. Особливо це стосується виявлення регіональних особливостей та перспектив їх розвитку, що визначило необхідність проведення даного дослідження. Метою статті є дослідження тенденцій розвитку ОСГ Житомирської області, виявлення причин, які стримують їх розвиток, а також пошук напрямів розв'язання протиріч, що виникають у процесі їх діяльності.

Завдання дослідження. Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити наступні завдання: узагальнити існуючі підходи до визначення соціально-економічної місії ОСГ; визначити роль господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції; встановити основні причини, що стримують розвиток приватного сектора на селі; обґрунтувати шляхи їх вирішення.

Дане дослідження ґрунтується на науковому припущенні, що без створення кооперативів при сільських громадах в ОСГ буде неможливо виробляти конкурентоспроможну сільськогосподарську продукцію.

Об'єктом дослідження є процес становлення і розвитку особистих селянських господарств Житомирської області. У відповідності до чинного законодавства вони є формою ведення сільськогосподарського виробництва, що базується на засадах використання особистої праці селянина і членів його сім'ї з метою задоволення власних потреб у продовольстві і реалізації частини сільськогосподарської продукції [1]. В сучасних умовах ОСГ складають невід'ємну частину аграрної економіки і є важливим чинником соціальної захищеності сільського населення, формування його доходів.

Розв'язання поставлених в роботі завдань здійснювалось із застосуванням таких методів економічних досліджень: *абстрактно-логічного* – при вивченні теоретичних аспектів щодо визначення соціально-економічної сутності ОСГ, формулювання робочої гіпотези та висновків; *статистико-економічного* – аналіз сучасного стану та визначення ефективності діяльності господарств населення [5, 10].

Інформаційною базою дослідження слугували статистичні дані Житомирського обласного управління статистики, обласного управління земельних ресурсів, спеціальна наукова та довідкова література з проблем теорії і практики розвитку особистих селянських господарств [3, 11, 12].

Результати дослідження

В Житомирській області за час проведення аграрної реформи відбулися зміни в розвитку ОСГ. При цьому кількість господарств населення за 1990–2002 рр. змінилась несуттєво. За даними обласного управління статистики, на кінець 2002 р. їх нараховувалося близько 374 тис. (у 1990 р. – близько 320 тис. одиниць). Проте цей сектор розширив свій економічний потенціал, насамперед, за рахунок збільшення площі сільськогосподарських угідь. Якщо на початок 1990 р. 8,9 % сільськогосподарських угідь були в користуванні особистих господарств, то в 2002 р. питома вага їх збільшилась до 29,2 %. Такі зміни відбулися внаслідок паювання землі реформованих КСП, в результаті якого 290 тис. селян набули права на земельну частку (пай). Згідно даних обласного управління земельних ресурсів (форма №6-зем.), більше 60 тис. селян, які одержали земельні паї, вирішили їх приєднати до особистих господарств і працювати самостійно, а майже 217 тис. селян передали свої паї в оренду сільськогосподарським підприємствам, у т. ч. фермерським господ-

дарствам. Середній розмір земельних ділянок в господарствах населення в розрахунку на одного землекористувача збільшився з 0,38 га в 1990 р. до 1,2 га в 2002 р. Проведене розпаювання земель сприяло збільшенню площ землекористування ОСГ (табл. 1).

Таблиця 1. **Виробництво валової продукції в особистих селянських господарствах Житомирської області**

Рік	Площа с.-г. угідь		Виробництво валової продукції*		У тому числі			
	тис. га	у % до 1990 р.	млн. грн.	питома вага,** %	рослинництво		тваринництво	
					млн. грн.	питома вага,** %	млн. грн.	питома вага,** %
1990	141,8	100,0	-	-	-	-	-	-
1995	254,7	187,1	1398,8	50,7	712,3	46,8	685,5	55,5
1999	288,3	203,3	1268,7	64,7	601,0	61,0	667,7	68,4
2000	316,9	223,5	1390,8	67,1	764,1	64,1	626,7	71,4
2001	352,8	248,8	1254,5	64,4	625,5	59,8	629,0	69,6
2002	434,9	306,7	1358,7	67,3	691,4	64,1	667,3	71,0

*Валова продукція оцінена в порівняних цінах 2000 р.

**Питома вага ОСГ у загальному виробництві продукції сільського господарства.

В 2002 р. площа сільськогосподарських угідь порівняно із 1990 р. збільшилась в 3,07 рази. Однак, розширення землекористування в господарствах населення суттєво не вплинуло на обсяги виробництва валової продукції, які майже не змінились. Водночас слід відмітити, що питома вага господарств населення у виробництві валової продукції зросла з 50,7 % у 1995 р. до 67,3 % у 2002 р. При цьому частка валового виробництва продукції тваринництва у 2002 р. становила 71,0 % проти 55,5 % у 1995 р., а рослинництва – відповідно 64,1 % проти 46,8 %. Зростання питомої ваги ОСГ у валовому виробництві пояснюється загальним спадом обсягів виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах (за останні 10 років майже вдвічі) [3].

Про нестабільність діяльності ОСГ свідчать обсяги виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції (табл. 2). В 2002 р. порівняно з 2000 р. відбулося збільшення виробництва зернових і плодів відповідно у 1,9 та 1,4 рази. У виробництві картоплі та овочів спостерігається спад – на 22 % та 13 % відповідно.

Таблиця 2. Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах Житомирської області

Вид продукції	2000 р.		2001 р.		2002 р.		2002 р. у % до 2000 р.
	тис. т	питома вага у загальному виробництві, %	тис. т	питома вага у загальному виробництві, %	тис. т	питома вага у загальному виробництві, %	
Зерно	137,0	19,0	208,5	25,1	257,7	29,0	188,1
Картопля	1032,9	97,0	767,0	97,4	804,1	97,7	78,0
Овочі	179,6	92,3	138,9	93,7	155,7	95,5	87,0
Цукрові буряки	19,2	4,9	61,6	13,2	126,0	27,4	у 6,6 рази
Плоди і ягоди	20,4	84,6	17,1	89,1	28,1	87,5	138,0
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)	41,8	65,7	33,7	66,5	35,4	66,2	85,0
Молоко	470,3	71,7	470,3	70,7	513,3	74,0	109,1
Яйця, млн. шт.	230,1	85,0	241,5	76,2	251,7	66,4	109,3
Вовна, т	23,0	79,3	15,0	75,0	16,0	76,2	70,0

У продукції рослинництва в особистих селянських господарствах значну питому вагу становлять цукрові буряки, яких у 2002 р. було одержано в 6,6 рази більше порівняно з 2000 р. Вирощування цукрових буряків в господарствах населення – це негативна тенденція, оскільки дрібні виробники не мають змоги застосовувати інтенсивні технології вирощування і збору урожаю. Дана галузь є трудомісткою, вимагає використання сортового насіння, внесення мінеральних і органічних добрив, засобів захисту рослин, а це не завжди можливо через відсутність фінансових ресурсів у селян.

Важливе місце у виробництві сільськогосподарської продукції займає тваринництво. Питома вага ОСГ у виробництві молока в 2002 р. становила 74 % проти 71,4 % 2000 року. На 9,3 % збільшилось виробництво яєць, хоча їх питома вага у господарствах всіх категорій знизилась з 85,0 % у 2000 р. до 66,4 % у 2002 р. Це відбулося за рахунок збільшення виробництва яєць в сільськогосподарських підприємствах. Щодо виробництва м'яса (у забійній вазі) та вовни, то воно дещо знизилось у порівнянні з 2000 р., відповідно на 15 % та 30 %. Отже, можна зробити висновок, що особисті селянські господарства, незважаючи на нестабільність їх розвитку, є основними виробниками сільськогосподарської продукції в області. У 2002 р. ними було вироблено 97,7 %

картоплі, 95,5 % овочів, 87,5 % плодів і ягід, 66,2 % м'яса, 74,0 % молока, 66,4 % яєць та 76,2 % вовни.

Зміни в обсягах виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ пояснюються коливанням урожайності в розрізі років (табл. 3).

Таблиця 3. Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц/га

Вид продукції	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2002 р. у % до 2000 р.
Сільськогосподарські підприємства				
Зернові та зернобобові	18,0	17,7	19,2	106,7
Цукрові буряки	212,4	186,2	188,2	88,6
Картопля	95,4	70,4	89,1	102,8
Овочі	102,7	83,2	111,2	108,3
Особисті селянські господарства				
Зернові та зернобобові	23,8	33,4	36,1	151,7
Цукрові буряки	263,3	163,8	174,3	66,2
Картопля	130,5	107,0	112,8	86,0
Овочі	145,8	132,3	151,2	103,7

Урожайність сільськогосподарських культур в господарствах населення залишається низькою, але вона вища, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Урожайність зернових у 2002 р. порівняно з 2000 р. збільшилась на 51,7 %, овочів – на 3,7 %. Разом з тим, урожайність цукрових буряків і картоплі у 2002 р. була нижчою на 33,8 % та 14,0 % відповідно. Причини такої нестабільності полягають у тому, що членам особистих селянських господарств за умов низької забезпеченості технічними засобами важко обробляти земельні площі, які значно збільшились. Крім того, значні ускладнення для господарств становить недостатня забезпеченість їх сортовим насінням, мінеральними добривами та засобами захисту рослин тощо.

У особистих селянських господарствах області, на відміну від сільськогосподарських підприємств, збільшується поголів'я тварин. За даними обласного управління статистики, порівняно з 1990 р. приріст поголів'я великої рогатої худоби у 2002 р. становив 12 тис. голів (5,8 %), у т. ч. корів – 18,3 тис. голів (12,1 %) [12]. Подібна ситуація склалась і у свинарстві. Питома вага поголів'я свиней у категоріях господарств підвищилась з 42,6 % у 1990 р. до 72,0 % у 2002 р. Ця галузь все більше переходить у дрібний приватний сектор, який вже став основним виробником свинини. Щодо поголів'я овець та кіз, то кількісно воно майже не змінилось, проте збільшилась їх питома вага у господарствах усіх категорій з 42,6 % в 1990 р. до 87 % в 2002 р. Це відбулося, в основному, за рахунок зменшення їх поголів'я в сільськогосподарських підприємствах. Отже, на кінець 2002 р. в ОСГ було сконцентровано 44,8 % поголів'я великої рогатої худоби, в т. ч. корів – 62,2 %, 72,0 % свиней, 81,4 % птиці. Найвищими темпами зростає поголів'я коней. У 2002 р. його кількість порівняно з 1990 р. зросла у 12,3 рази і становила 41,8 тис. голів проти 3,4 тис. у 1990 р. Це зумовлено тим,

що за низького рівня технічної забезпеченості в господарствах населення коні стають основною тягловою силою.

Однією з особливостей розвитку тваринництва в ОСГ є поступове підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин. За цими показниками дрібні приватні господарства значно перевищують сільськогосподарські підприємства (табл. 4).

Таблиця 4. Продуктивність тварин у господарствах різних категорій

Показники	Сільськогосподарські підприємства				Особисті селянські господарства			
	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2002 р. у % до 2000 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2002 р. у % до 2000 р.
Вихід приплоду на 100 маток, голів:								
телят	167	72	74	110,5	81	80	84	104,0
поросят	807	1138	1084	134,4	1031	1115	1175	114,0
ягнят і козенят	45	59	67	148,9	70	105	112	160,0
Середньорічний надій молока від однієї корови, кг	1328	1672	1783	134,3	2783	2792	2992	107,5
Середня вага однієї голови, реалізованої на м'ясо, кг:								
ВРХ	311	334	338	108,7	320	341	336	105,0
свиней	77	78	91	118,2	112	125	120	107,2
овець та кіз	27	27	30	111,2	30	26	28	93,4
Середньорічний настриг вовни з однієї вівці, кг	1,2	1,4	1,4	166,7	1,6	1,3	1,7	106,3

Продуктивність худоби й птиці у господарствах населення є вищою, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Зокрема, надій молока від однієї корови у особистих селянських господарствах у 2002 р. складав 2992 кг, тоді як у сільськогосподарських підприємствах лише 1783 кг, середній настриг вовни від однієї вівці – 1,7 і 1,4 кг відповідно. За період дослідження намітилась тенденція до збільшення виходу приплоду. Так, у 2002 р. в ОСГ одержано приплоду на 100 корів – 84 гол., тоді як в сільськогосподарських підприємствах – 74, поросят на 100 основних свиноматок – 1175 і 1084 голів, ягнят і козенят – 112 і 67 голів відповідно.

Проте можливості подальшого розвитку тваринництва в ОСГ обмежені. Причиною цьому є недостатнє матеріально-технічне забезпечення селянських господарств, відсутність умов для тривалого зберігання вирощеної продукції, низька її конкурентоспроможність, проблеми зі збутом. Адже не кожен дрібний власник спроможний вирішити питання транспортування, збереження, переробки і реалізації продукції.

Дослідження економічних процесів, які відбуваються в господарській діяльності ОСГ, свідчать, що незважаючи на відносну стабільність виробництва валової продукції та щорічні позитивні тенденції в зміні показників урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин, ефективність використання ними земельних ресурсів знижується (табл. 5).

Таблиця 5. Виробництво валової продукції в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн. (у порівняних цінах 2000 р.)

Показник	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1999 р.
Сільськогосподарські підприємства					
Валова продукція сільського господарства, всього, в т.ч.	548,9	567,0	604,2	626,5	114,2
рослинництва	304,9	357,4	365,5	368,0	120,7
тваринництва	244,1	209,7	238,7	258,5	105,9
Особисті селянські господарства					
Валова продукція сільського господарства, всього, в т.ч.	4400,6	4388,8	3555,8	3124,2	71,0
рослинництва	2084,6	2411,2	1773,0	1590,0	76,3
тваринництва	2316,0	1977,6	1782,9	1534,4	66,0

В сільськогосподарських підприємствах спостерігається тенденція підвищення виробництва валової продукції в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь на 14,2 % порівняно з 1999 р., у т. ч. рослинницької – на 20,7 % і тваринницької – на 5,9 %. Причиною цього є не збільшення виробництва валової продукції, а зменшення земельних площ у їх користуванні. В господарствах населення зберігається негативна тенденція до зниження цих показників. В 2002 р. порівняно з 1999 р. вони одержали валової сільськогосподарської продукції з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь на 29,0 % менше порівняно з 1999 р., у т. ч. рослинницької – на 23,7 % і тваринницької – на 34,0 %. В ОСГ темпи приросту сільськогосподарської продукції (особливо тваринницької) відстають від темпів розширення ними свого землекористування. При збільшенні посівних площ за період 1990–2002 рр. на 32,6 %, валова продукція в них зменшилась на 2,9 %. Тобто, рівень ефективності використання землі в особистих господарствах після 1990 р. знизився на 2367,8 грн.

Отже, в Житомирській області основними виробниками продукції сільського господарства є особисті селянські господарства. Нестабільний рівень їх розвитку пояснюється недостатнім матеріально-технічним та інвестиційним забезпеченням, відсутністю ефективною системою закупівлі,

зберігання та реалізації виробленої продукції, неможливістю залучення кредитних ресурсів, відсутністю розвиненої ринкової інфраструктури тощо. Тому одним із основних завдань щодо сприяння їх розвитку є створення обслуговуючих кооперативів при сільських громадах як елементу ринкової інфраструктури. Перспективним є формування заготівельно-збутових, переробних, постачальницьких, сервісних кооперативів, мережі закупівельних пунктів, надання інформаційно-консультаційних послуг тощо.

Висновки

1. Особисті селянські господарства нині виконують важливу соціально-економічну місію. Вони є основним джерелом формування доходів і самозайнятості селян, забезпечують продовольчу безпеку країни. Подальший шлях розвитку особистих господарств має здійснюватись шляхом їх поступової трансформації у товарні господарства фермерського типу та посиленням інтеграційних процесів між власне ОСГ.

2. Зростання питомої ваги особистих селянських господарств у загальному виробництві валової продукції зумовлене не тільки проведеними реформами, а й спадом виробництва в сільськогосподарських підприємствах. Темпи росту виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ відстають від темпів розширення їх землекористування. Причиною цього є технічна відсталість ведення дрібного виробництва та низька його ефективність, труднощі зі збутом виробленої продукції, недостатня інтеграція та кооперація між ОСГ, відсутність розвинутої ринкової інфраструктури, здатної обслуговувати дрібне приватне виробництво, нестача коштів для подальшої діяльності.

3. Найбільш перспективним шляхом подолання існуючої проблеми є створення обслуговуючих кооперативів при сільських громадах. Аргументом на користь такого твердження служать безперечні переваги кооперації у вирішенні фінансово-економічних, організаційно-технічних та соціальних проблем селян.

Перспективи подальших досліджень

Подальші дослідження слід спрямувати на вивчення забезпеченості ОСГ матеріально-технічними та фінансовими ресурсами, аналізу каналів реалізації сільськогосподарської продукції та отримання послуг та на оцінці рівня доходів.

Література

1. Про особисте селянське господарство: Закон України від 18. 07. 2003 р. № 742-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – С. 232.

2. *Зіновчук В. В.* Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 224 с.
 3. Житомирщина 2002: Стат. щорічник / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2002. – 448 с.
 4. *Мельник Л. Ю., Макаренко П. М.* Особистий сектор сільськогосподарського виробництва: стан, тенденції та перспективи // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С. 119–127.
 5. *Мочерний С. В.* Методологія економічного дослідження. – Л.: Світ, 2001. – 416 с.
 6. *Онищенко О.* Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектора // Економіка України. – 2003. – № 11. – С. 57–69.
 7. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів продукції сільськогосподарської продукції / За ред. О. М. Шпичака. – К.: ДОД УААН, 2001. – 236 с.
 8. Особливості селянського господарства в системі аграрної економіки / Терещенко В. К., Ткачук В. А., Мостовий М. Л., Ярковий А.О. // Агргоінком. – 2003. – № 9/10. – С. 50–55.
 9. *Пасхавер Б.* Аграрне ціноутворення в умовах кризи // Економіка України. – 1999. – № 7. – С. 67–76.
 10. *Попович И. В.* Методика экономических исследований в сельском хозяйстве: Учебное пособие для студентов с.-х. вузов по экон. спец. – 4-е изд., перераб. – М.: Экономика, 1982. – 216 с.
 11. Рослинництво Житомирської області: Стат. зб. / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2002. – 167 с.
 12. Тваринництво Житомирської області: Стат. зб. / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2002. – 185 с.
-